DE CREATIE VAN DE BELGISCHE BURGER-SOLDAAT

Educatie, discipline en emoties (1886-1909)

- Nel de Mûelenaere -

Tussen 1886 en 1914 passeerde ongeveer één vierde van de Belgische mannelijke bevolking door de Belgische kazernes. Deze bijdrage toont hoe op het einde van de negentiende eeuw de instructie die deze mannen ontvingen langzaam veranderde. Manschappen moesten volgens officieren voortaan niet alleen bevelen leren uitvoeren en zich bewegen als een soldaat, maar ook leren denken en voelen als een soldaat. En het bleef niet bij een ideaalbeeld en dito retoriek. In dit artikel toon ik hoe het veranderend discours rond de militaire educatie tot een herziening van de militaire tucht leidde, de sociale educatie en een transformatie van de ongeschreven gedragsnormen van soldaten en oversten. Bovendien groeide er onder instructeurs een interesse in het innerlijke gevoelsleven van de soldaat, waarin liefde voor en de collectieve eer van het militaire instituut en van het vaderland centraal moest komen te staan.

Op 13 mei 1897 prijkte op de voorpagina van de liberale krant *L'Indépendance belge* een open brief van een anonieme Belgische officier. Een rariteit in die dagen : alle politieke bemoeienis was officieren sinds 1889 ten stelligste verboden[1]. "C." had het publicatieverbod echter getrotseerd om de burgerlijke wereld te waarschuwen : "*l'armée tremble sur sa base*"[2]. Officieren, zo klaagde hij, wisten zich geen meester meer over de rekruten. De ongehoorzaamheid van de soldaat was stil en passief, maar niet te ontkennen. "*Il ne refuse pas d'obéir, mais il se fait répéter les ordres, feint de les mal interpréter, tarde longuement à les exécuter*"[3]. De militaire top aarzelde om dit onwillig en volkse leger in te zetten bij oorlog of tegen een woedende volksmeute.

De weeklacht van de officier was een politieke zet, deel van een militaire streven naar een hervorming van de legerrekrutering. Door het oude lotelingensysteem met plaatsvervangers zag slechts één vierde van de mannelijke bevolking de binnenkant van de kazerne, en alleen diegenen die zich het niet konden veroorloven om een plaatsvervanger te betalen[4]. De Belgische krijgsmacht was door dit systeem een leger van armen. In tegenstelling tot de andere Europese landen, waar legerdienst door burgerlijke en militaire autoriteiten werd beschreven als een machinekamer van burgerschap, werd de dienstplicht in België niet uitgebouwd als een hefboom voor burgerlijke ontwikkeling. Socialisten en progressieve liberalen klaagden stelselmatig de slechte behandeling van de rekruten aan. De katholieke regeringen, die van 1884 tot 1914 onafgebroken aan de macht was, wantrouwden de legertop en weigerden het plaatsvervangingssysteem af te schaffen[5]. Oud-officieren en liberalen voerden in de zomer van 1897 een heftige campagne voor de invoering van persoonlijke dienstplicht, en een gelijkwaardige verdeling van de legerdienst over alle Belgen. Tevergeefs. België was in 1909 het laatste West-Europese land om de plaatsvervanging af te schaffen. Legeroversten keken door een strikt publicatieverbod gedwongen toe vanaf de zijlijn.

Deze bijdrage toont echter hoe officieren binnen de kazernemuren –in afwachting van de invoering van persoonlijke en algemene dienstplicht- rond de eeuwwisseling van de

1. Ingevoerd door Minister van Oorlog Charles Pontus (1829-1907) onder druk van de katholieke regering nadat officieren een hele reeks politieke pamfletten publiceerden die de invoering van persoonlijke dienstplicht bepleitten. De pamflettenoorlog werd gestart na de afwijzing van een wetsvoorstel voor persoonlijke dienstplicht en vergroting van het contingent op 14 juli 1887. Luc De Vos, *Het effectief van de Belgische krijsmacht en de militiewetgeving 1830-1914*, Brussel, 1985, p. 246-252. **2.** "Het leger beeft op zijn grondvesten" (C., "Socialisme et l'armée", in *L'Indépendance belge*, n° 155, jeudi 13 mai 1897 (68), p. 1). Ook geciteerd in Léon Chomé, *La manifestation nationale du 13 juin 1897*, Bruxelles, 1897, p. 82. **3.** "Hij weigert niet te gehoorzamen, maar hij doet orders herhalen, doet alsof hij ze verkeerd begrijpt, treuzelt om ze uit te voeren" (C., "Socialisme et l'armée", in *L'Indépendance belge*, n° 155, jeudi 13 mai 1897 (68), p. 1). Ook geciteerd in Léon Chomé, *La manifestation nationale du 13 juin 1897*, Bruxelles, 1897, p. 82. **4.** Voor een overzicht van de militiewetten : Luc De Vos, *op.cit.* **5.** Over de sterke oppositie tegen de versterking van de strijdmacht in België : Fernand Lehouck, *Het antimilitarisme in België, 1830-1914*, Brussel, 1958.

rekruut toch "*un homme utile à l'armée et un bon citoyen*" probeerden te maken[6]. Ondanks het gebrek aan politieke interesse werden Belgische officieren op het einde van de negentiende eeuw enthousiaste aanhangers van het idee van burger-soldaat. En dat idee werd ook omgezet naar de praktijk van militaire instructie. Niet alleen het lichaam, maar ook het innerlijke kompas van de soldaat moest worden gericht op de strijdmacht.

De oude invulling van militaire vorming, die meer met dwang dan met wil van doen had, werd vanaf 1893 namelijk van drie kanten onder druk gezet : van bovenaf door officieren, van buitenaf door progressieve politici en van binnenuit door soldaten. Veranderingen in de militaire vorming kwamen allereerst voort uit een behoefte aan beter gemotiveerde manschappen. Volgens militaire publicaties volstond een blinde gehoorzaamheid niet meer als voorbereiding op moderne oorlogsvoering. Rekruten moesten namelijk de mentale horror van langdurige artillerieaanvallen kunnen weerstaan. Nieuwe wapens vroegen meer technische kennis, en moderne tactieken vereisten een grote autonomie op het slagveld. Directe gehoorzaamheid aan bevelen was niet meer voldoende : een soldaat moest in theorie zelfstandig kunnen vechten. Het moreel en de persoonlijke motivatie van de troepen werden belangrijke oorlogswapens.

Dat idee was niet nieuw. Sinds de oorlog tussen Frankrijk en Pruisen (1870-1871) was de militarisering van de burger een sleutelkwestie in de nationale defensie van de Europese natie-staten. De superioriteit van het Pruisische militaire systeem, dat de inlijving van een groot deel van de mannelijke burgers – geïnspireerd op de Franse revolutionaire *levée en masse* – combineerde met een strenge discipline en professionalisering, was volgens militaire waarnemers ontegensprekelijk[7]. Twee jaar na de nederlaag van 1871 schrapte Frankrijk de plaatsvervanging (1872), en de rest van Europa volgde snel[8]. Tot grote frustratie van de legerleiding bleef een soortgelijke hervorming van de Belgische strijdmacht uit. Vanaf het midden van de jaren 1880, en zeker naar het einde van de negentiende eeuw toe, begon een nieuwe generatie officieren zich echter te verdiepen in de morele opvoeding van de soldaten en het idee van een gewapende natie. Duitse en Russische militaire auteurs zoals Colmar van der Goltz (*La nation armée : organisation militaire et grande tactique modernes*, 1884) en Mikhaïl Dragomiroff (*Manuel pour la préparation des troupes au combat*, 1888) werden hierbij graag geciteerd[9]. Vanaf het begin van de jaren 1890 verklaarden instructeurs dat de nauwe, mechanische invulling van de "*dressage du soldat*" niet meer voldeed in een modern leger[10]. Zij vonden de militaire instructie die

6. "Een man nuttig voor het leger en een goede burger" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation et l'instruction militaires*, Bruxelles, 1892, p. 84). **7.** Over de ontwikkeling van het idee van burger-soldaat : Thomas Hippler, *Citizens, soldiers and national armies : militaire service in France and Germany, 1789-1830*, London, 2007; Daniel Moran, Arthur Waldron, *The people in arms : military myth and national mobilization since the French Revolution*, Cambridge, 2003. **8.** Michael Howard, *The invention of peace and the reinvention of war*, London, 2002, p. 48. **9.** Zoals in Lord Wah, *De l'éducation morale du soldat et de son influence sur la discipline. Extrait de la Revue de l'Armée belge*, Liège, 1896, p. 17 & 20. **10.** "De dressuur van de soldaat" (Général Albert Keucker, *Conférences sur l'éducation militaire des jeunes officiers. Instruction et éducation des troupes. Étude de physiologie & de psychologie militaires*, Liège, 1910, p. 214).

tot dan toe werd gegeven in de Belgische kazernes ontoereikend, en hamerden sterk op de morele mobilisering van de troepen. "*le dressage pratique du soldat, qui n'est pas complet par une saine éducation morale, n'offre pas de base solide et ne saurait conduire à une bonne préparation à la guerre*"[11]. Het succes van de instructie was afhankelijk van de educatie van de soldaat, "*c'est-à-dire, du degré auquel il est pénétré de la conscience de ses devoirs*"[12]. Rekruten moesten voortaan leren denken en voelen als een Belgische soldaat. Op het strijdveld hing zege of nederlaag namelijk af van "*la manière dont le coeur bat et dont la tête raisonne*" – opnieuw een citaat van Mikhaïl Dragomiroff[13].

De her-omkadering van de legerdienst was naast een militaire nood ten tweede ook een reflectie van maatschappelijke en militaire ideeën over civiele educatie en disciplinering. Sinds eind de jaren 1880 werd de brute behandeling van de rekruten politiek onder vuur genomen. Socialistische parlementsleden klaagden in en buiten het parlement met de regelmaat van de klok de hardheid van het militaire regime aan[14]. Fundamentele kritiek kwam eveneens van de liberale progressist Georges Lorand, auteur van *La Nation armée,* die het discipline-reglement "*le véritable instrument de la tyrannie militaire, le code barbare de l'arbitraire et du règne du bon plaisir*" noemde. In het parlement problematiseerde hij de spanning tussen de ijzeren discipline in een van de maatschappij geïsoleerd leger van armen enerzijds, en de moderne invulling van een nationale strijdmacht voor alle mannelijke burgers. Hij vond het noodzakelijk dat "*l'esprit de l'armée se confonde de plus en plus avec l'esprit de la nation*"[15].

Maar ook de – vaak liberale – officieren dachten na over nieuwe methoden om de rekruten op te leiden en te disciplineren. Hoewel de Belgische officieren sinds 1871 ijverden voor de invoering van persoonlijke dienstplicht, pretendeerde het leger in die periode amper een leerschool van de natie te zijn. Het lage niveau en de slechte reputatie van de rekruten was volgens officieren niet te wijten aan problemen met de militaire infrastructuur of de instructie, maar enkel en alleen aan het plaatsvervangerssysteem. De missie van het leger bleef grotendeels beperkt tot de verdediging van Belgische binnen- en buitenlandse vijanden. Tot 1890 was het de taak van het leger om efficiënte soldaten te creëren, niet om de Belg op te voeden en er een goede burger van te maken. Dit tot grote frustruatie van de militaire arts Charles Petithan. Tijdens een lezing voor het *Congrès catholique des Œuvres sociales* in 1886 verzuchtte hij dat de legertop zich onvoldoende bewust

11. "De praktische instructie van de soldaat, die niet compleet is zonder een gezonde morale educatie, biedt geen solide basis, en kan niet dienen als een goede voorbereiding op oorlog" (*Idem*, p. 19). **12.** "Namelijk de mate waarin hij doordrongen is van plichtsbewustheid" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation…*, p. 40). **13.** "De manier waarop het hart klopt en het hoofd redeneert. Het is dus vooral met het hart en met het hoofd dat men moet rekening houden bij het vormen van een soldaat" (*Idem*, p. 40). **14.** Jan Godderis, *Oorlog aan de oorlog ? De houding van de Belgische Werkliedenpartij ten aanzien van het leger, 1885-1914*, Licentiaatsthesis, Universiteit Gent, 2004. **15.** "De geest van het leger zich meer en meer verzoend met de geest van de natie" (Kamer van Volksvertegenwoordigers, Parlementaire handelingen, Sessie van 8 december 1898, p. 210).

was van de maatschappelijke rol van de strijdmacht : "*La notion essentielle de l'armée considérée comme une école d'éducation nationale, n'est pas encore suffisamment répandue. Il faut que tous les supérieurs, tous les grades en soient pénétrés*"[16].

Naar de eeuwwisseling toe werd het potentieel van het leger als opvoedingsinstrument echter meer en meer erkend door officieren. Dit onder invloed van de ontelbare Franse werken die rond 1900 werden gepubliceerd. In 1891 had de Franse officier Hubert Lyautey een invloedrijk artikel gepubliceerd in *La revue des deux mondes* over de sociale rol van de officier als opvoeder van de manschappen en de natie[17]. Zijn denkbeelden waren niet nieuw, maar lagen in de grondslag van een uitgebreide literatuur over dit thema tien jaar later[18]. Vanaf 1901 werd de sociale rol van de officier als lesthema geïntroduceerd in Franse militaire scholen, en wijdde Charles Ebener een aantal befaamde conferenties aan het onderwerp in *l'École spéciale militaire* van Saint-Cyr[19]. Deze Franse, herwerkte versie van de gewapende natie met een nieuwe sociale zingeving van het militaire beroep oefende een grote aantrekkingskracht uit op Belgische instructeurs. In de nieuwe pedagogische aanpak werden voorzichtig ideeën over democratisering, de controle over emoties en pseudowetenschappelijke psychologische inzichten geïncorporeerd. Militaire vorming werd beschreven als een beschavingsinstrument, de kazerne als een school voor de mannelijke natie. Dit sloot aan bij het burgerlijke beschavingsoffensief dat de liberale bourgeoisie inzette in diezelfde periode[20].

Ten derde botste de strenge disciplinering met de stijgende sociale en politieke emancipatie van de rekruten. Door de invoering van het meervoudig stemrecht in 1893 kregen soldaten een politieke stem, en de sociale onrust deed die stem luider dan ooit tevoren klinken. De legerleiding koesterde sinds de rellen van 1886 een diepe angst voor ongehoorzaamheid en voor gebrek aan respect voor de oversten en het militaire instituut[21]. In het voorjaar van 1893 nog, kregen officieren het bevel van de Minister van Oorlog om persoonlijke bezittingen van de rekruten te doorzoeken op tekenen van socialistische sympathieën. (Zonder resultaat, overigens[22].) Van socialistische samenzweringen kwam niet veel in huis, maar officieren maakten zich ook zorgen over minder tastbare en moeilijk

16. "De basisnotie van het leger als een school van nationale opvoeding is nog onvoldoende verspreid. Alle oversten, alle graden horen doordrongen worden" (Charles Petithan, *Le service personnel. Discours prononcé par le docteur Petithan au congrès catholique des œuvres sociales*, Bruxelles, 1886, p. 11). **17.** Over het werk van Maréchal Hubert Lyautey : *Regards sur Lyautey : actes/colloque (17-18 septembre 2004), Regards sur Lyautey*, Nancy, 2004; Hubert Lyautey & William Kyer West, "On the social role of the officer", in *Military Review*, n° 9, 1974 (54), p. 14-24. **18.** Raoul Girardet, *La société militaire de 1815 à nos jours*, Paris 1953, p. 280-290. H.L. Wesseling, *Soldaat en krijger. Franse opvattingen over leger en oorlog, 1905-1914*, Assen, 1969, p. 135-157. **19.** Charles Ebener, *Conférences sur le rôle social de l'officier, faites aux élèves de l'école*, Paris, 1901. **20.** Over het burgerlijk beschavingsoffensief op het einde van de negentiende eeuw : Rudolf Dekker, Angélique Janssens (eds.), *Tot burgerschap en deugd : volksopvoeding in de negentiende eeuw*, Hilversum, 2006. **21.** Guy Vanschoenbeek, "Leger en socialisme voor de Eerste Wereldoorlog", in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, no. 23, 1979, p. 33-34. **22.** Luc De Vos, *Het effectief van de Belgische krijgsmacht…*, p. 256.

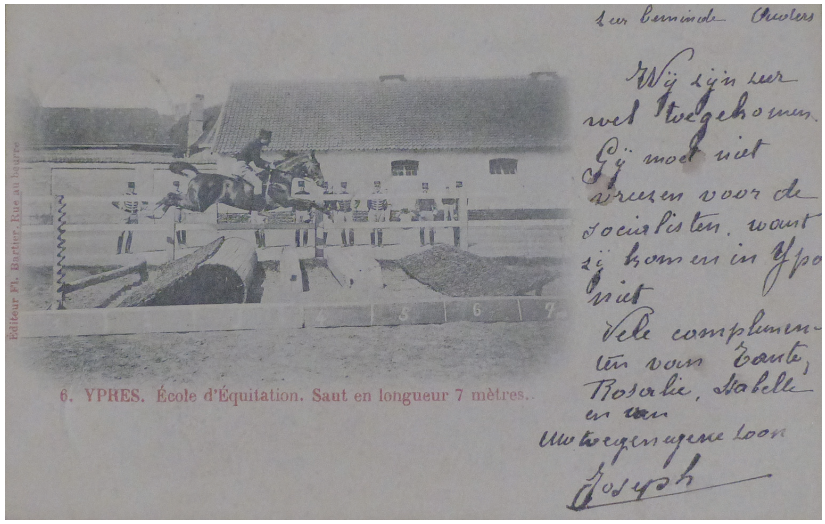

Postkaart van een Belgische soldaat naar zijn ouders uit het garnizoen Ieper, 15 april 1902. Joseph refereert naar de angst voor socialistische invloeden tijdens de legerdienst. (Privécollectie Johan Vandekerkhove)

strafbare vormen van insubordinatie. Zoals officier C. reclameerde in *L'Indépendance belge* : "*Il côtoie l'insubordination, sachant jusqu'où il peut la conduire sans tomber sous l'application du code pénal militaire*"[23]. Die laatste zin is cruciaal : de ongehoorzaamheid van de soldaten kon niet aan de hand van het disciplinereglement en het militaire rechtboek afgedwongen worden. "*Des idées sociales nouvelles sur les jeunes gens que seront nos miliciens*" vergden een meer persoonlijke aanpak, en een mildere discipline[24].

Die politieke, sociale en militaire factoren droegen ertoe bij dat er in het Belgische leger in de periode tussen de verbreding van het stemrecht (1893) en de invoering van persoonlijke dienstplicht (1909) al werk gemaakt werd van de mentale transformatie van de manschappen naar burger-soldaten. Officieren herzagen militaire gedragscodes, benadrukten het belang van emoties en reflecteerden over het belang van moreel en het spanningsveld tussen dwang van bovenaf en innerlijke motivatie. Die inzichten werden gedeeld in publicaties en voordrachten, maar ook geïncorporeerd in de nieuwe reglementen voor *le service intérieur* (1896) en *les exercices et les manoeuvres de l'infanterie* (1898)[25]. In die nieuwe instructiewerken en conferenties predikten officieren dat van de rekruut een willige en enthousiaste burger-soldaat gemaakt moest worden, en dat daartoe niet alleen zijn lichaam moest gekneed, maar ook zijn geest beheerst en zijn hart moest gewonnen worden.

Dat is een vernieuwende vaststelling, die in de schaarse literatuur over het Belgische leger voor de Eerste Wereldoorlog tot nu toe niet werd gedaan. Dit artikel is daarbij niet louter een ideeëngeschiedenis over hoe het leger kon ingezet worden in de creatie van burgers. Hoewel ik uitgebreid gebruik maak van officierenpublicaties, kijk ik daarnaast ook naar de concrete manier waarop die ideeën over de vorming van rekruten in praktijk werden gezet aan de hand van instructiehandboeken en archieven van de militaire rechtbank van Antwerpen[26]. Vooral die laatste is een

23. "Hij weigert niet te gehoorzamen, maar hij doet orders herhalen, doet alsof hij ze verkeerd begrijpt, treuzelt om ze uit te voeren" "hij nadert ongehoorzaamheid, heel goed wetend hoe ver hij het kan drijven zonder te vallen onder de militaire strafwet" (C., "Socialisme et l'armée", in *L'Indépendance belge*, n° 155, jeudi 13 mai 1897 (68), p. 1). Ook geciteerd in Léon Chomé, *La manifestation nationale du 13 Juin 1897*, Bruxelles, 1897, p. 82. **24.** "De nieuwe sociale denkbeelden onder de jonge mannen die onze soldaten worden" (Capitaine Wodon, *Essai sur l'éducation morale militaire considérée dans ses rapports avec la discipline*, Arlon, 1901, p. 7). **25.** *Infanterie. Réglement sur le service interieur, la police et la discipline*, Bruxelles, 1896. *Réglement sur les exercices et les manœuvres de l'infanterie*, Bruxelles, 1898. **26.** "Éducation civique et patriotique", in *La Belgique militaire*, n° 1531, 1900 (30); Paul André, *La psychologie du militaire. Extrait de la Revue de Belgique*, Bruxelles, 1898; Lieutenant d'infanterie adjoint d'état-major N. Coucke, *L'Éducation sociale du peuple*, Bruxelles, 1902; Capitaine Charles Le Clément de Saint-Marcq, "*De la nécessité d'une étude scientifique des forces morales, en vue de la préparation à la guerre*", in *La Belgique militaire*, n° 1599, 1902; Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation et l'instruction militaires*, Bruxelles, 1892; A. Hamon, *Psychologue du militaire professionnel*, Paris, 1895; Général Albert Keucker, *Conférences sur l'éducation militaire des jeunes officiers. Instruction et éducation des troupes. Étude de physiologie & de psychologie militaires*, Liège, 1910; Eugène Tardieu, *Notions de psychologie et leurs applications à l'éducation militaire*, Bruxelles, 1898; Wodon, *Essai sur l'éducation morale militaire considérée dans ses rapports avec la discipline*, Arlon, 1901; Commissie voor de herziening van het reglement op de garnizoensdienst, 1895 (Koninklijk Legermuseum, Mi-

ontzettend rijke maar relatief onaangeroerde bron, die een unieke inkijk biedt in militaire disciplinering en gedragscodes[27]. In die zin heeft dit onderzoek, in navolging van het werk van Ute Frevert voor Duitsland en Odile Roynette voor Frankrijk, een eerste inkijk in de concrete omvorming van burger naar soldaat in de Belgisch kazernes[28]. Daarover is, uitgezonderd een schetsmatig hoofdstuk in Emile Wanty's onvolprezen "*le milieu militaire en Belgique*" (1957) en twee artikels over het militaire leven tussen 1830 en 1848 van Luc De Vos, amper historisch onderzoek verricht[29]. We weten zo goed als niets over hoe de instructie en educatie van soldaten praktisch verliep. Het leger was nochtans één van de grootste sociaalpedagogische instellingen van het land : tussen 1890 en 1914 werden naar schatting 358.406 mannen opgeleid in de kazerne[30].

In wat volgt beschrijf ik vier concrete manieren waarop de creatie van burger-soldaten in praktijk gebracht werd. Ten eerste had de vernieuwing van de instructie een pedagogische dimensie : civiele educatie kreeg een grotere rol in de militaire opvoeding. Ten tweede veranderde in die periode ook de militaire rechtsgang, die werd verburgerlijkt. De strafmaat werd milder, onderzoeken werden grondiger uitgevoerd, maar tegelijkertijd werd een gebrek aan gehoorzaamheid en motivatie sneller voor de militaire rechtbank gebracht dan daarvoor[31].

nisterie van Oorlog, Moskou, Doosnummer 3810, Fonds 185, Dossier 14, Map 1601). Commissie voor de herziening van het reglement op de garnizoensdienst, diverse projecten, 1899, (Koninklijk Legermuseum, Ministerie van Oorlog, Moskou, Doosnummer 3811, Fonds 185, Dossier 13, Map 1602). **27.** De Antwerpse afdeling van de militaire rechtbank van Brussel was bevoegd voor alle kazernes gelegen in de provincie Antwerpen, en vanaf 1899 ook voor de provincie Limburg. Ongeveer één achtste van de rechtszaken in het Belgische leger kwam voor in de afdeling Antwerpen. Volgens de jaarstatistieken van 1889 zijn er in dat jaar iets meer dan 2.528 vonnissen geveld in heel België, de krijgsraad van afdeling Antwerpen heeft toen 318 uitspraken gedaan. Voor deze bijdrage maak ik gebruik van de statistische gegevens van 4491 vonnissen van veertien volledige jaren (1871, 1874, 1877, 1879, 1883, 1886, 1887, 1889, 1892, 1895, 1898, 1901, 1904 en 1911), en van acht volledige onderzoeksdossiers. Dit onderzoek was mogelijk door de databank en dossiers opgesteld in het kader van de Bacheloroefening 'Dienen in vrede. Soldaten en burgers in Antwerpen, 1870-1914', Departement Geschiedenis, Universiteit Antwerpen, academiejaar 2012-2013. Met de medewerking van Stephanie Buyle, Jordi De Coster, Julie Dehing, Arne Dewolf, Thomas De Cooman, Arne Marynissen, Jasmien Mattheussen, Calle Poelmans, Joannes Schiltz, Jasper Smets, Sofie Van Keer, Nick Vanloo, Oliver Van Uytfange en Jorn Vennekens. **28.** Ute Frevert, *A Nation in Barracks. Modern Germany, Military Conscription and Civil Society*, Oxford, 2004. Odile Roynette, *Bons pour le service. L'Expérience de la caserne en France à la fin du XIXe siècle en France*, Paris, 2000. **29.** Emile Wanty, *Le milieu militaire en Belgique de 1830 à 1914*, Bruxelles, 1958; Luc De Vos, "Het dagelijks leven van de Belgische soldaat (1830-1848)", in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, n° 5, 1982 (XXIV); Id., "Het dagelijks leven van de Belgische soldaat (1830-1848) (slot)", in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, n° 6, 1982 (XXIV). **30.** Dit cijfer is het totaal aantal opgeroepen mannen tussen 1890 en 1914. De officieren, en de vrijwilligers van de regimentsscholen, de pupillenscholen en de Koninklijke Militaire School zijn hier niet meegerekend. Luc De Vos, *Het effectief van de Belgische strijdmacht…*, p. 380-381. **31.** Jasmien Mattheusen, *Perceptie versus praktijk. Het beeld van de militaire rechtspraak van 1870 tot 1914*, Bachelorpaper, Universiteit Antwerpen, 2013; Stephanie Buyle, *Een flexibele discipline ? Het voorkomen van en de reactie op insubordinatie en geweldmisdrijven in garnizoen Antwerpen (1870-1914)*, Bachelorpaper, Universiteit Antwerpen, 2012-2013.

Ten derde manifesteerde de herziening van het onderricht zich ook in de voorgeschreven gedragspatronen tussen officieren en soldaten. En tenslotte begonnen officieren nauwgezet het gevoelsleven van de soldaat te volgen. Slechte, burgerlijke emoties moesten vervangen worden door goede, militaire emoties. Collectieve, militaire eer hoorde individuele noties van eer te vervangen, en officieren hamerden op een devotie voor het vaderland en de militaire familie.

I. Burgerlijke educatie

Een eerste manifestatie van die nieuwe maatschappelijke rol van de strijdmacht was de integratie van een zekere civiele vorming in de militaire opleiding. Officieren stelden zich de ambitie om het leger om te vormen tot een "*centre éducateur par excellence*" en zo van de strijdmacht een "*moyen d'avancement de la nation et de l'humanité*" te maken[32]. Elk jaar, zo schreef een zekere luitenant Coucke – die verbonden was aan de Generale Staf, schonk het leger duizenden mannen terug aan de samenleving, en officieren moesten zich bewust worden van hun taak om die mannen zo goed mogelijk voor te bereiden op burgerschap. Het nieuwe infanteriereglement van 1898 voorzag een grotere plaats voor morele opvoeding in de militaire vorming, en daarin hoorde volgens Coucke ook een sociale opvoeding[33]. Officieren bouwden aan een specifiek repertoire van militaire gedragsnormen die een burger-soldaat ook na de legerdienst moest volgen. Dat waardenpatroon werd overgebracht in theorielessen, in de dagelijkse interactie tussen officieren en soldaten en in laagdrempelige publicaties. Het Ministerie van Oorlog publiceerde bijvoorbeeld vanaf 1885 *Le Soldat Belge / De Belgische Soldaat*, een maandblad voor de gewone soldaat. Het pedagogische blad leerde via begrijpelijke artikelen en verhalen *"les nombreuses obligations qui incombent au soldat comme au bon citoyen"*[34].

Soms werd het militaire waardenpatroon vertaald naar vage algemeenheden zoals gehoorzaamheid, daadkracht, rechtschapenheid en – zoals steeds in militaire publicaties – patriottisme. Maar de burgerlijke opvoeding was vooral praktisch van aard. In de kazerne leerden de ongeletterde rekruten ook lezen, schrijven en rekenen – in 1890 was niet minder dan 35 procent van de Belgen analfabeet[35]. De lessen werden georganiseerd vanaf 1844, en in de jaren 1867 en 1871 verder geïnstitutionaliseerd. "*L'armée a donc, en quelque sorte, introduit et appliqué le principe de l'instruction obligatoire*" schreef de gepensioneerde generaal-majoor Bernaert

32. "Excellent opvoedingscentrum" en "manier tot vooruitgang voor de natie en de mensheid" (Général Albert Keucker, *Conférences sur l'éducation militaire*…, p. 374; Lieutenant d'infanterie adjoint d'état-major N. Coucke, *L'Éducation sociale du peuple*, Bruxelles, 1902, p. 9). **33.** Lieutenant d'infanterie adjoint d'état-major N. Coucke, *L'Éducation sociale*…, p. 6. **34.** "De vele verplichtingen die op de schouders rusten van een soldaat en van een goede burger" (Lieutenant Deglimes, *Éducation morale du soldat, conférence donnée aux officiers du 1er régiment de chasseurs à pied, le 14 Janvier 1899, suivie des discours prononcés sur sa tombe le 5 octobre 1899*, Marchienne-au-Pont, 1899, p. 20). **35.** "4231. - Illettré", in *Pandectes Périodiques. Recueil de toutes les décisions judicaires de toutes les lois et circulaire doctrinales qui paraissent en Belgique*, ed. Edmond Picard, Bruxelles, 1895, p. 858.

met onverholen trots[36]. Minister van Oorlog Brassine verbreedde het onderwijssysteem in 1894. De alfabetiseringsopdracht werd overgedragen van het regiment naar de compagnie, en dus kleinschaliger gemaakt en geïntegreerd in de dagelijkse militaire opleiding. De kapitein-commandant gaf in iedere compagnie een aantal geletterde soldaten en onderofficieren de titel van monitor. Zij gaven intensieve lessen aan hun ongeletterde medesoldaten, en kregen daarvoor "alle faciliteiten". En het leger beloonde de meest succesvolle taalmonitoren met extra verlof en maaltijdvergoedingen[37].

Officieren moesten soldaten leren dat ze door doorzettingsvermogen, spaarzaamheid en ambitie de maatschappelijke ladder konden opklimmen, en de "*hasard des origines*" overwinnen[38]. Daarom werden praktische deugden aangeleerd : punctualiteit, spaarzaamheid en gehoorzaamheid. Allemaal zeer nuttige eigenschappen, zo meldde een instructieboekje uit 1891, voor soldaten die terugkeerden naar het familieleven[39]. Het leger voorzag daarnaast in praktisch onderricht over het opstarten van een spaarrekening, maar ook over hoe soldaten zich konden aansluiten bij een mutualiteit en pensioenkas. Op 17 juni 1897 beval de – misschien niet geheel toevallig – burgerlijke Minister van Oorlog ad interim Jules Vandenpeerenboom de plaatsing van affiches met informatie over spaar- en pensioenkassen in soldatenkamers. En op 5 september 1898 gebood hij officieren om soldaten te informeren over de katholieke en liberale mutualiteiten[40]. De soldaat werd ook verstandig genoeg bevonden om lessen te krijgen over de defensie van het land. Waarom, opperde een officier in de *Revue de l'Armée belge* van 1904, werden niet enkele uren gewijd aan de militaire kwestie en het veiligheidsbeleid in België[41] ?

Het sociale onderwijs in wat kapitein Dieryck "*l'intelligente et patriotique école qui s'appelle l'armée*" noemde, had een onverholen politiek karakter en werd mee ingegeven door de angst voor de verspreiding van socialistische ideeën onder de soldaten[42]. Instructiewerken schreven woordelijk dat officieren de taak hadden om "de juiste en ware ideeën" over de samenleving te verspreiden. "*La grande école de respect*" moest opstandige gedachten vervangen door dankbaarheid en welwillendheid aan de hand van lessen over "*la bonne foi et la justice des classes élevées*"[43]. Geen enkele andere staatsinstelling voedde zoveel volwassen mannen uit de lagere klasse op. Het leger was, kortom, het ideale

36. "Het leger heeft dus, op een bepaalde manier, het principe van algemeen onderwijs geintroduceerd en in praktijk gebracht" (F. Bernaert, *Être, et être encore ! Des institutions militaires de la Belgique et du service personnel & obligatoire*, Bruxelles, 1889, p. 21. **37.** "Au jour le jour. Les illettrés dans l'armée", in *L'Indépendance belge*, vendredi 10 août 1894, p. 1. **38.** "De toevalligheid van de afkomst" (Général Albert Keucker, *Conférences sur l'éducation militaire*…, p. 374). **39.** *Raadgevingen aan de soldaten die het leger verlaten. Ordespaarzaamheid-matigheid*, ed. 6de Linie Regiment, Borgerhout, p. 1. **40.** Lieutenant Coucke, *L'Éducation sociale du peuple*…, p. 14. **41.** Citaat gepubliceerd in "La grève des généraux", in *L'Organe des Anciens Militaires*, n° 29, 15 septembre 1904, p. 86. **42.** "de intelligente en patriottische school die het leger is" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation*…, p. 8). **43.** "De grote leerschool voor respect". "de goede wil en rechtvaardigheid van de hogere klasses" (Général Albert Keucker, *Conférences sur l'éducation militaire*…, p. 376).

instrument om onderdanige, gehoorzame, en ook dankbare burgers te creëren. Oversten moesten op de hoogte zijn van "*l'activité sociale belge*"[44], en aan de rekruten meedelen wat de regering ondernam om het lot van de arme bevolking te verbeteren. Ze kregen lijsten van de sociale wetgeving sinds 1886, met het uitdrukkelijke voorschrift om die kennis op verstaanbare wijze te delen. Dat patriarchale idee van respect voor de hogere klassen – in het besef dat door hard werk en volharding sociale mobiliteit tot de mogelijkheden behoorde –, paste naadloos in het liberale ideeëngoed van maakbaar burgerschap en sociale emancipatie[45].

Compagniecommandanten kregen veel autonomie in hoe zij de opleiding invulden, en het is onmogelijk om te achterhalen of ze de sociale rol van het leger ter harte namen. Volgens luitenant Coucke stonden vooral jonge officieren open voor "*l'esprit militaire moderne*" en de uitbouw van de sociale functie van het leger[46]. Anderen, zoals Eugène Tardieu, zagen niet de noodzaak in van een aparte vorm van burgeronderwijs in de strijdmacht. De primaire functie van het onderricht was volgens de professor aan de Militaire School immers een voorbereiding op oorlog, niet op het burgerlijke leven. Voor Tardieu creëerde de militaire vorming vanzelf betere burgers. De waarden, deugden en zondes in de militaire wereld waren immers dezelfde als die van de burgerlijke wereld. Wanneer het leger de soldaat discipline leerde, "*elle rend à la société un citoyen qui a appris le respect de l'autorité*". Wanneer het leger de soldaat leerde over de op het strijdveld gevallen voorouders, "*elle a enseigné au citoyen le culte du passé*". Wanneer het leger de soldaat leerde over het militaire leven, "*elle a amélioré la vue intellectuelle du citoyen*"[47].

Zo werd – althans in theorie – het leger (in weerwil van haar kwalijke reputatie) volgens officieren een "*bien pour la nation*", een instituut met een "*heureuse influence sur la destinée d'un peuple*"[48]. Militair onderwijs werd voorgesteld als noodzakelijk voor de opbouw van een gezonde samenleving, "*[une] sorte d'université morale par où passent les jeunes gens de toute condition au moment d'arriver à la virilité*"[49]. De nieuwe maatschappelijke – en niet militaire – missie was geïnspireerd door het invloedrijke artikel van de Franse generaal Lyautey uit 1891. In "*le rôle social de l'officier*" wees hij officieren op hun pedagogische rol in het leven van de soldaat[50]. Dat was conform de tijdsgeest. Op het einde van de negentiende eeuw zetten sociaal geëngageerde liberalen een beschavingsoffensief in, waarin het leger een

44. "De Belgische sociale activiteiten" (*Idem*, p. 376). **45.** Carmen Van Praet, "Liberale sociale ideëen en verenigingen vanuit transnationaal perspectief (1848-1914) : de association internationale pour le progrès des sciences sociales en de rol van internationale congressen", in *De (on)zichtbare grens ? Politiek-culturele wisselwerking en nationale identiteitsvorming in Nederland en België*, Gent, 2011, p. 3. **46.** "De moderne militaire geest" (Lieutenant Coucke, *L'Éducation sociale du peuple*…, p. 10). **47.** "ze schenkt aan de samenleving een burger die geleerd heeft respect voor de autoriteiten". "heeft ze de cultus van het verleden geleerd aan de burger" "heeft ze het intellectuele leven van de burger verbeterd" (Eugène Tardieu, *Notions de psychologie*…, p. 86-87). **48.** "een goed voor de natie" "positieve invloed op de beschikking van het volk" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation*…, p. 7). **49.** Général Albert Keucker, *Conférences sur l'éducation militaire*…, p. 374. **50.** *Idem*, p. 361.

Foto van een groep Grenadiers, vermoedelijk genomen ter gelegenheid van het afwerken van de compagnieschool, zonder datum. (KLM Pk-CE-96-100)

belangrijk instrument werd. Die gedachte duikt bijvoorbeeld op in het – door Belgische officieren nauwgezet gevolgde – *congrès international de l'éducation sociale* in Parijs, dat in september 1900 gehouden werd[51].

Het nieuwe sociale engagement van de militaire top werd geprezen in de pers. *Le Vingtième Siècle* besprak bijvoorbeeld in 1902 op haar voorpagina uitgebreid het werk van luitenant Coucke, en stelde verheugd vast dat de infanterie-officier een ware notie had van wat zich buiten de militaire wereld afspeelde : "*Il est parvenu à concilier les idées militaires avec les idées sociales confinant parfois à la politique*"[52]. Officieren schoven zichzelf ook buiten het leger naar voren als experten in burgervorming, en publiceerden over dat thema[53]. Luitenant Coucke, bijvoorbeeld, maakte na zijn militaire carrière de sprong naar een ander opvoedingsinstituut voor armen. Hij werd directeur van de jeugdinstellingen van Wingene, Beernem en Ruiselede, en publiceerde in 1910 een onderwijsprogramma voor "*des enfants du peuple*"[54].

II. Straf en boete

De militaire rechtspraak was een natuurlijk verlengstuk van de pedagogie in de kazerne : om de onwillige soldaat te doen gehoorzamen – "*courber les plus rebelles*" – gaf het strafrecht de hiërarchie "krachtige middelen"[55]. Militairen onder de rang van officier die een burgerlijk of militair misdrijf (zoals insubordinatie of desertie) pleegden, werden berecht voor de krijgsraad. (Hoofdofficieren vanaf de rang van majoor kwamen voor het Rechtshof in Brussel.) Het militaire juridische systeem was een mengeling van Nederlands, Frans en Belgisch militair strafrecht en burgerlijk recht, en steunde op traditie en het humeur van de vijf willekeurige officieren die zetelden in de krijgsraad[56]. De rechtsgang gebeurde voornamelijk in het Frans, een persoonlijk drama voor militairen die de taal niet machtig waren[57]. Het militaire gerecht werd in een krantenmanifest van de "Vrije Vlamingen van Brugge" in 1891 beschreven als "een onbeschaafd en wild eiland te midden van onze rechtswereld"[58].

51. Lieutenant Coucke, *L'Éducation sociale du peuple*…, p. 8. **52.** "Hij is er in geslaagd om militaire denkbeelden te verzoenen met sociale denkbeelden die vaak beperkt zijn tot de politiek" (J.-B. Coppieters 't Wallant, "L'Éducation sociale dans l'armée", in *Le Vingtième Siècle*, jeudi 27 mars 1902, p. 1). **53.** A. De Vos, Lieutenant-Colonel Brassine, *Manuel d'instruction civique et patriotique du citoyen belge. Livre de lecture dédié aux élèves des écoles primaires et moyennes, des écoles industrielles, des écoles d'adultes, des écoles régimentaires, de l'école des cadets et de l'école des pupilles de l'armée*, Namur, 1897. **54.** "kinderen van het volk" (Lieutenant Coucke, *Enseignement intégral pour enfants du peuple. Programmes*, Bruges, 1910). **55.** "de ergste rebellen doen plooien" (Lieutenant Deglimes, *Éducation morale*…, p. 32). **56.** Over de militaire rechtspraak in de negentiende eeuw : Eric Bastin, *La justice militaire en Belgique de 1830 à 1850. L'auditeur militaire "valet" ou "cheville ouvrière" des conseils de guerre ?*, Bruxelles, 2012; Rolande Depoortere, *La juridiction militaire en Belgique. Compétences et organisation. Production et conservation des archives*, *Miscellanea archivistica studia 115*, Bruxelles, 1999. **57.** Over de militaire taalregels : Richard Boijen, *De taalwetgeving in het Belgische leger (1830-1940)*, Brussel, 1992. **58.** "Manifest der Vrije Vlamingen van Brugge. Onze krijgsraden", in *Den Denderbode*, 6 september 1891, p. 1.

In 1899 werd de rechtsgang onder politieke impuls hervormd en verburgerlijkt[59]. Met de nieuwe wetten op de militaire rechtsprocedure zetelde er naast een hogere officier, twee kapiteins en een luitenant ook een burgerlijke rechter in de krijgsraad. De beroepsmagistraat, een rechter van de rechtbank van eerste aanleg, werd voor een termijn van drie jaar benoemd door de koning, en verzekerde een zekere continuïteit in de rechtspraak. Daarnaast kreeg de militaire auditeur, die daarvoor de functies van onderzoeksrechter, Procureur des Konings, openbaar aanklager en griffier combineerde, hulp van een griffier die als secretaris en archivaris fungeerde[60].

De veranderingen in de rechtsgang hadden een grote impact op de rechtspraktijk. Het gerechtelijk onderzoek gebeurde namelijk veel grondiger. Dat blijkt uit een kwalitatieve steekproef van de dossiers van de gevonniste zaken uit de krijgsraad van Antwerpen[61]. Deze oefening suggereert dat de verburgerlijking en professionalisering van het militaire gerecht geen dode letter bleef. Dossiers werden aanzienlijk dikker : een map telde in 1879 en 1889 maximum vijfendertig stukken, terwijl rond de eeuwwisseling dossiers van vijftig stukken geen uitzondering waren. Drie ontwikkelingen lagen mogelijk aan de oorzaak van de groei van het onderzoek. Ten eerste leek de verdediging van de beschuldigde een actievere rol te spelen. Advocaten vroegen de auditeur regelmatig om het dossier in te kijken. Ten tweede werden in de dossiers medische vaststellingen bijgevoegd. Verwondingen werden geobserveerd en gerapporteerd door een legerarts. Ten derde werd bij ernstige misdrijven de raad van deskundigen ingeroepen, die verslagen schreven over het gebruikte wapen, de kleding en mogelijke bloedssporen of een reconstructie opmaakten[62]. Onder politieke impuls werd het militaire recht meer een natuurlijk verlengstuk van het burgerlijke recht. Daarnaast moet het ook een positieve invloed gehad hebben op de legitimiteit van de rechtspraak bij soldaten : het gerechtsonderzoek gebeurde grondiger en

59. *Loi du 15 juin 1899 comprenant les Titres I et II du Code de procédure pénale militaire (MB du 30 juin) Loi du 15 juin 1899 comprenant les Titres I et II du Code de procédure pénale militaire (MB du 30 juin) Arrêté royal du 10 Juillet 1899 déterminant le mode de nomination des greffiers-adjoints des conseils de guerre, employés et messagers des parquets militaires (MB du 10-11 juillet)*. Rolande Depoortere, *La juridiction militaire en Belgique. Compétences et organisation. Production et conservation des archives, Miscellanea archivistica studia 115,* Bruxelles, 1999, p. 55-56. **60.** Paul Drossens, *Inventarissen van de archieven van de krijgsraden te Antwerpen 1817-1859, Gent 1816-1938, Hasselt 1944-1948, Leuven 1945-1947, Mechelen 1944-1947, Tongeren 1944-1947 en Turnhout 1944-1947,* Brussel, 2010, p. 14. **61.** Uit de jaren 1879, 1889 en 1900-1904 werden telkens tien vergelijkbare dossiers, zes insubordinatiezaken en vier van geweld tegen oversten, geselecteerd. Aan de hand van die dertig dossiers werd de evolutie van de rechtspraktijk in kaart gebracht. Onderzoek verricht door Jasmien Mattheusen onder de begeleiding van Prof. Dr. Maarten Van Ginderachter en mijzelf. Jasmien Mattheusen, *Perceptie versus praktijk. Het beeld van de militaire rechtspraak van 1870 tot 1914*, Bachelorpaper, Universiteit Antwerpen, 2013; Stephanie Buyle, *Een flexibele discipline ? Het voorkomen van de reactie op insubordinatie en geweldmisdrijven in garnizoen Antwerpen (1870-1914),* Bachelorpaper, Universiteit Antwerpen, 2012-2013. **62.** *Idem*, p. 14-15.

vanaf 1899 werd Vlaams gebruikt bij ondervragingen en de taal toegestaan tijdens de militaire rechtsgang[63].

De herziening van de militaire discipline uitte zich niet enkel in de rechtsgang, maar ook in de rechtspraak zelf. Disciplinering was een subtiel en complex proces van onderhandeling tussen overste en soldaat, en de regulering van dat proces veranderde op het einde van de negentiende eeuw. Het lijkt logisch dat de introductie van een mildere discipline en de verburgerlijking van het militaire gerecht in die periode een daling teweeg bracht van discipline-gerelateerde misdrijven zoals insubordinatie (weigering van een direct bevel van een overste) en smaad tegenover een overste. Het tegenovergestelde is echter waar. Net op het moment dat officieren pleitten voor een moderne discipline en het respecteren van de individuele soldaat, begon het aantal insubordinatiedelicten te klimmen. In de militaire rechtbank van Antwerpen hadden in 1889 14,7 procent van de vonnissen voor de militaire rechtbank van Antwerpen betrekking op insubordinatie. Tien jaar later, in 1899 was dat 27 procent. En tegen 1909 waren 49,7 procent van de misdrijven voor de krijgsraad van Antwerpen insubordinatiezaken. Smaad tegenover een overste steeg langzamer, maar verdubbelde eveneens tegen 1910[64]. Wat verklaart deze opmerkelijke toename van hiërarchieconflicten ?

In de woorden van Axel Tixhon : "*Les chiffres ne sont pas le crime*"[65]. De stijging van de discipline-zaken kunnen evengoed wijzen op een grotere gevoeligheid voor ongehoorzaamheid als op meer verzet tegen de hiërarchie in de kazerne. Axel Tixhon en Eric Bastin merkten voor de periode 1870-1871 op dat de dertigtal insubordinatiezaken voor de krijgsraad van Namen en Luxemburg culmineerden in de gespannen maanden van juli en augustus. De eerste zes maanden van 1870, en in het hele jaar 1871 werden geen ongehoorzaamheidsdelicten berecht. De piek van insubordinatie in de 1870 kwam volgens Tixhon en Bastin voort uit een verschuiving in het disciplinaire klimaat in de nerveuze zomermaanden, waarin soldaten vermoedelijk sneller rebelleren en chefs sneller grepen naar het militaire recht om de discipline te handhaven[66].

Het tuchtreglement verbood soldaten om hun meerderen oneerbiedig te behandelen, te morren, of met woorden en gebaren hun ongenoegen te laten blijken. Iedere handeling die inging tegen de discipline kon bestraft worden[67]. Militairen werden bedolven onder gedetailleerde gedragsvoorschriften, die hun leven tot in de kleinste details regelden. De kans op fouten was groot, en het reglement gaf voortdurend de

63. Richard Boijen, "Het taalgebruik in de militaire rechtspraak voor de Eerste Wereldoorlog", in *Wetenschappelijke Tijdingen*, no. 1, 1990 (49), p. 30-32. **64.** Stephanie Buyle, *Een flexibele discipline ? (...)*. **65.** "De cijfers zijn de misdaad niet" (Axel Tixhon, "La poursuite et la répression de la 'violence' en Belgique (1830-1900); Le discours de la statistique criminelle", in Ginette Kurgan-Van Henteryk (réd.), *Un pays si tranquille. La violence en Belgique au XIXe siècle*, Bruxelles, 1999, p. 61. Ook geciteerd in Tom Simoens, *Het gezag onder vuur. Over de conflicten tussen soldaten en hun oversten tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brugge, 2010, p. 20). **66.** Axel Tixhon, Eric Bastin, *Délinquance ordinaire ou situation d'exception ?..*, p. 83. **67.** *Idem*, p. 98.

gelegenheid voor kleine en grote vormen van protest. Een soldaat kon bijvoorbeeld pas salueren op twee stappen van een officier, in plaats van de voorgeschreven vier passen. Hij was ook in overtreding als hij tijdens het groeten zijn vingers niet volledig uitstrekte, ze niet boven zijn rechteroog hield of zijn arm niet in een hoek van vijfenveertig graden hield. Het was ook strafbaar de overste niet recht in de ogen te kijken, zijn pijp of sigaar niet in zijn linkerhand te nemen of de militaire groet niet "met snelheid en fierheid" te doen, maar zijn saluut tegen de voorschriften in "zwaar en belachelijk" te maken[68].

Bij elke schending van de hiërarchie stond de overste voor een disciplinair dilemma : bestraffen of gedogen[69] ? Daarin hadden (onder-)officieren en de soldaat relatief veel manoeuvreerruimte. Een hiërarchisch conflict kon informeel geregeld worden, door een geritualiseerde vechtpartij, door een preek of door een scheldpartij. De onderofficier kon een hiërarchische straf geven, zoals extra karweien. Hij kon de overtreding melden aan de compagniecommandant, die een disciplinaire straf kon geven zoals het inhouden van wapens, verlof of soldij en opsluiting in het cachot, de politiekamer of de kazerne[70]. In laatste instantie kon de korpscommandant beslissen om de inbreuk naar de krijgsauditeur te sturen. Dit was afhankelijk van het tuchtrechtelijke verleden van de soldaat en de ernst van het misdrijf[71]. De inschatting van de zwaarte van een inbreuk, en de beste manier om die inbreuk te bestraffen, was een uiterst subjectief proces, dat samenhing met het disciplinaire klimaat in de kazerne. En dat disciplinaire klimaat was op hetzelfde moment dat de insubordinatiecijfers stegen aan het verschuiven. 'Moreel' werd het sleutelwoord, en het onderwerp van talloze conferenties en instructiewerken[72]. Officieren beschreven "*vouloir énergiquement*" als de maatstaf van een geslaagde militaire opleiding[73]. Het militariseringsproces van de soldaat – de mate waarin hij doordrongen was van de militaire gedragscodes werd daardoor veel ernstiger genomen dan voorheen. Oversten interpreteerden vormen van insubordinatie of smaad, gepleegd uit eergevoel, opportunisme of dronkenschap, daardoor vermoedelijk ook sneller als rebellie tegen het militaire apparaat. Net daarom stuurden oversten inbreuken die voordien misschien langs hiërarchische of disciplinaire wegen werden geregeld vanaf 1890 veel sneller door naar de krijgsauditeur[74]. Deze nam hiërarchieconflicten zeer ernstig. Uit de notitieregisters bleek dat de Antwerpse auditeur in totaal slechts vijf insubordinatie-

68. J. Kraus, L. Denis, *Memento van den Belgischen Soldaat*, Brussel, 1895, p. 19-20. **69.** Leonard V Smith, "The Disciplinary Dilemma of French Military Justice, September 1914-April 1917 : The Case of the 5e Division d'Infanterie", in *The Journal of Military History*, no. 1, 1991 (55), p. 48. **70.** J. Kraus, L. Denis, *Memento van den Belgischen Soldaat*…, p. 129-131. **71.** De verschillende reguleringsniveaus werden verdienstelijk in kaart gebracht door Tom Simoens, die dit het 'liftmodel' noemt. Tom Simoens, *Het gezag onder vuur*…, p. 21-22. **72.** Capitaine J. Wodon, *Essai sur l'éducation morale*... **73.** "krachtig willen" (Lieutenant Deglimes, *Éducation morale*…, p. 19). **74.** Over de rol van de krijgsauditeur : Axel Tixhon, Eric Bastin, "Délinquance ordinaire ou situation d'exception ? Les retombées de la guerre franco-allemande de 1870-1871 sur l'activité de l'auditorat militaire des provinces de Namur et de Luxembourg", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, no. 1-2, 2006 (XXXVI), p. 49-96.

zaken (op een totaal van 84) seponeerde tijdens de jaren 1889, 1899 en 1909[75].

De toenemende doorverwijzing van insubordinatie en smaad naar de rechtbank wijst ook op een formalisering van de interactie tussen soldaat en overste. De juridische afhandeling van disciplinemisdrijven kon daarnaast een manier geweest zijn om willekeur en misbruik in de kazerne tegen te gaan. Dat was in de jaren 1890 evengoed een thema in de publicaties over militaire vorming. Een artikel in *de Belgische soldaat* stelde de rekruten gerust dat de militaire oversten in tegenstelling tot hun reputatie in de burgerlijke wereld "geene onbeschofte en willekeurige snorrebaarden" waren. De reglementen – zo werd de lezers van het blad verzekerd – "beschermen de waardigheid van den soldaat". Beledigingen of slagen door oversten werden afgestraft, en straffen "verre van rechts en links uitgedeeld te worden door grillige oversten" werden met de grootste omzichtigheid opgelegd. (Onder) officieren legden er zich immers op toe "de geruststellende grondregels" te volgen[76].

De snellere doorverwijzing naar de militaire rechtbank duidt niet altijd op een hardere aanpak of onverschilligheid van de oversten. De "onbeschofte en willekeurige snorrenbaarden" bestonden ongetwijfeld in overvloed – en werden zelden bestraft voor de krijgsraad[77]. Maar uit de correspondentie in de juridische dossiers blijkt ook een bezorgdheid over billijkheid en rechtvaardige behandeling van de troepen. In januari 1901 kwam een relatief triviaal voorval van smaad voor de krijgsraad : een soldaat had niet snel genoeg paardenmest bijeen geharkt, en "godverdomme" gezegd toen hij het opnieuw moest doen van de wachtmeester. De reden waarom dit voorval voor de krijgsraad kwam is interessant : het was een zaak van woord tegen woord en de luitenant wist niet wie hij moest geloven. De soldaat niet bestraffen zou "het prestige van de graad" ondermijnen, maar de wachtmeester was een heethoofd, dus hem gelijk geven zou "de deur openzetten voor willekeur"[78]. Een disciplinair dilemma dus, dat volgens de luitenant moest afgewogen worden door de krijgsraad. Die sprak zich uit in het voordeel van de soldaat, omdat het misdrijf uitgelokt werd door de wachtmeester. Dergelijke uitspraken waren geen uitzondering. De stijging van het aantal disciplinedelicten ging gepaard met een daling van de strafmaat voor insubordinatie en smaad. De uitgesproken straffen werden korter, en de krijgsraad veroordeelde militairen eerder tot een korte opsluiting in de militaire gevangenis dan een jarenlang verblijf in een strafcompagnie[79]. Deze verzachting van de strafmaat was een gevolg van de verburgerlijking

75. Notitieregisters van de krijgsauditeur voor 1889, 1899, 1909 (Rijksarchief Beveren-Waas, Archief van het krijgsauditoraat Brussel, afdeling Antwerpen, R. 93, nr. 75, 79, 83). Stephanie Buyle, *Een flexibele discipline…*, p. 12. **76.** "De Kazerne", in *Le Soldat belge. De Belgische soldaat*, n° 1, 15 september 1901 (16), p. 9. **77.** In de jaren 1871, 1879, 1889, 1899 en 1909 werd slechts vier maal een onderofficier veroordeeld voor geweld tegenover een soldaat (op een totaal van 260 insubordinatie-, smaad en geweldvonnissen). Stephanie Buyle, *Een flexibele discipline…*, p. 20. **78.** Fiche van de gendarmerie nationale, 11 november 1900, opgesteld in Turnhout door de luitenant-commandant (Rijksarchief Beveren-Waas, Archief van de krijgsraad Brussel, afdeling Antwerpen, R. 95, archiefnummer 445, vonnis 1, Lerna, César Auguste, 14/01/1901). **79.** Stéphanie Buyle, *Een flexibele discipline…*, p. 17.

van de rechtswerking, en stond daarnaast in relatie tot de stijging van het aantal kleine, onbeduidende ongehoorzaamheidsdelicten voor de krijgsraad.

III. Militaire gedragscodes

Het nieuwe denken over de beheersing van de soldatengeest manifesteerde zich niet alleen in de educatie en bestraffing, maar ook in een subtiele hertekening van het militaire gedragsrepertoire. Officieren waren op het einde van de negentiende eeuw gefascineerd door de gedragscodes die de sociale interactie tussen overste en soldaat regelden. In instructiewerken werd "*la notion de l'idéal*" voor (onder-)officieren zorgvuldig beschreven[80]. Vroeger, zo vertelde een officier, werd een oogje dichtgeknepen bij "*certains vices aux mâles vertus guerrières*". Ook een 'goede' militair kon best veel drank verzetten, en was "*assez débauché*" en "*tout à fait brutal*". "*Ces exemples, qui souvent partaient des chefs, étaient contagieux*"[81]. Instructiewerken op het einde van de negentiende eeuw spoorden oversten keer op keer aan tot matiging en redelijkheid. Zelfzucht en brutale autoriteit werden dan weer veroordeeld. Officieren en onderofficieren hoorden ingetogen, vriendelijk en standvastig te zijn. "*Il faut se garder avec le plus grand soin d'aller jusqu'à la colère non maitrisée, car on fait alors des menaces qu'on n'est pas en mesure de tenir; rien n'est plus préjudiciable à l'autorité*"[82]. En men mocht niet uit het oog verliezen dat wanneer rekruten met zachtheid en welvoeglijkheid werden bejegend de officier betere resultaten zou behalen[83]. Daarnaast moest de officier opletten dat hij zijn troepen niet met vrees in het gareel hield want recente psychologische inzichten leerden dat een angstklimaat in de kazerne "*serait allé directement à l'encontre du but qu'on se propose et qui est de faire des hommes de guerre n'ayant peur de rien*"[84]. Officieren moesten volgens de nieuwe instructieboeken meer begaan zijn met de manschappen : in de mechanische, ijzeren discipline leed de soldaat onder de anonimiteit van slechts een nummer in de compagnie te zijn[85]. Daarom werden de chefs aangemoedigd om hun mannen persoonlijk te leren kennen, en te tonen dat ze geïnteresseerd waren in hun welzijn. Nu en dan moesten ze uit het keurslijf van hun graad treden, praten met hun minderen over andere zaken dan de dienst, en zich een vader en een vriend, "*le camarade de leurs subordonnés*", tonen[86].

Het is moeilijk in te schatten of de nieuwe gedragscodes voor officieren, zo mooi uitgespeld in instructieboeken, ook een impact

80. "de notie van het ideaal" (Eugène Tardieu, *Notions de psychologie*…, p. 17). **81.** "goed beschonken" en "zeer brutaal". "Deze voorbeelden, die vaak sloegen op oversten, waren aanstekelijk" (*Idem*., p. 43). **82.** "Hij moet zich zeker behoeden te vervallen in een ongecontroleerde woede, want dan maakt men dreigingen die men niet kan waarmaken; niets is slechter voor de autoriteit" (Lieutenant Deglimes, *Éducation morale*…, p. 24). **83.** Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation*…, p. 27. **84.** Lieutenant Deglimes, *Éducation morale*…, p. 33. **85.** Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation* …, p. 11. **86.** "De kameraad van hun ondergeschikten" (Lieutenant Deglimes, *Éducation morale*…, p. 24). Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation*…, p. 27.

hadden op het dagelijkse leven in de kazerne. Compagniekapiteins kregen veel autonomie in de invulling van hun rol, en hadden daardoor veel manoeuvreerruimte in hun toepassing van discipline en opvoedingstechnieken[87]. Tom Simoens toonde aan dat doorheen de Eerste Wereldoorlog de legerleiding bleef hameren op een strikte en formele discipline, maar dat doorheen de oorlog officieren het belang van een morele, meer informele discipline, en een wederzijds vertrouwen tussen oversten en ondergeschikten gingen benadrukken[88]. Dit idee stamde niet alleen uit de praktijk van oorlogsvoering, maar had sinds de eeuwwisseling een theoretische onderbouw in publicaties over militaire opvoeding van jonge officieren.

Om de normatieve voorschriften te overstijgen, analyseer ik aan de hand van een proces voor de krijgsraad hoe de nieuwe gedragscodes vorm kregen in de interactie tussen soldaten en officieren. De dossiers van de militaire rechtbank zijn zonder twijfel de meest onthullende bron van militaire gedragspatronen. Ze maken een dissectie van de sociale praktijk mogelijk, en leggen de onderliggende waardepatronen bloot[89]. Dit komt bijzonder mooi naar voren in de zaak Dingemans-Huismans[90].

Op 13 maart 1904 werd Jean Dingemans, een soldaat van het elfde linieregiment dat gelegerd was in Hasselt, veroordeeld voor desertie en smaad jegens een overste. De plaatsvervanger had namelijk in een herberg brigadier Désiré Huismans aangevallen. Het was niet de eerste maal dat Dingemans voor de militaire rechtbank kwam. Sinds 1891 kon de soldaat maar liefst zestien veroordelingen op zijn kerfstok schrijven, van diefstal, desertie, vernielingen, dronkenschap, nachtlawaai tot vrijwillige slagen en verwondingen. "*Tout le monde avait peur de Dingemans*" verklaarde de gendarme van Kapellen. Op 6 januari 1903, vijf maanden nadat hij deserteerde uit het korps in Hasselt om bij zijn lief te kunnen zijn, kwam hij in een herberg in Kapellen een brigadier tegen. Hoewel de artilleriebrigadier later verklaarde de infanteriesoldaat niet te kennen, kwamen bij Jean Dingemans duidelijk onverwerkte frustraties naar boven bij het zien van een uniform. "Gij zijt een schacht en gij kent uwe exercitie niet" verweet de beschonken Dingemans de brigadier voor hij hem beetpakte. Gelukkig voor de brigadier schoot een toevallige getuige, een tolbeambte die biljart aan het spelen was, hem te hulp. De moedige beambte gaf Dingemans een klap en duwde hem onder de biljarttafel. Dingemans trok hierop een mes en bedreigde de tolbeambte, die samen met de brigadier naar buiten vluchtte. Hoewel de getuigen het verhaal van de heldhaftige rol van de tolbeambte bevestigden, gaf de brigadier voor de militaire rechtbank een andere versie van de feiten. Désiré Huismans verklaarde voor zijn oversten dat hij – en niet de tolbeambte –

87. Général Albert Keucker, *Conférences sur l'éducation militaire…*, p. 214. **88.** Tom Simoens, "Discipline in het Belgische leger tijdens de stellingenoorlog", in *Volkskunde*, no. 3, 2013 (114), p. 282-284. **89.** Julie Carlier, "'De wil tot weten' en de 'list van de leugen' Methodologische suggesties voor de historische kritiek van gerechtelijke bronnen met het oog op de studie van seksualiteitsbeleving from below", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, no. 3-4, 2008 (XXXVIII), p. 298. **90.** Dingemans, Jean, 13/03/1904 (Rijksarchief Beveren-Waas, Archief van de krijgsraad Brussel, afdeling Antwerpen, R. 95, archiefnummer 452, vonnis 99).

diegene was die Dingemans had bedwongen, en tegen de schutting van de herberg had geduwd. Met een rustige en vaste stem zou hij de razende soldaat vermaand hebben : "het is de moeite niet voor zulke zaak ruzie te maken". Als antwoord trok Dingemans zijn mes en bedreigde hij de brigadier en de tolbeambte, waarop die laatste naar buiten liep. De brigadier liet zich echter niet zomaar wegjagen, en bleef naar eigen zeggen moedig op post[91].

Op het eerste gezicht lijkt de zaak Dingemans een banaal voorbeeld van dronken geweld van een soldaat en schaamteloze zelfpromotie van een brigadier –de rang net boven die van soldaat. Het toont bovendien aan dat de zo essentiële militaire discipline en gehoorzaamheid niet altijd naar behoren functioneerden, en al zeker niet buiten de kazerne. Maar op een dieper niveau geeft het voorval een inkijk in de ongeschreven gedragsregels voor soldaten en hun oversten. Soldaat Dingemans, brigadier Huismans en de magistraten en officieren van de militaire rechtbank gedroegen zich volgens ongeschreven normen voor een ideaaltypische soldaat en overste.

Brigadier Désiré Huismans was zich terdege bewust van de verwachtingen die bij zijn rang hoorden. Naar eigen zeggen was hij in de vechtpartij het toonbeeld van kalmte. Niet alleen kon hij zijn eigen instinct tot zelfbehoud en woede controleren, hij slaagde er ook in om de tomeloze soldaat onder controle te houden. In zijn versie gedroeg hij zich naar de voorschriften voor oversten die op het einde van de negentiende eeuw werden opgesteld. Daarin moest een overste permanent het goede voorbeeld geven aan de manschappen en zijn instincten controleren. Brigadier Huismans hoorde officieel bij de troep, maar de graad leunde het dichtste aan bij die van een onderofficier, een categorie tussen troep en officieren. Onderofficieren werden net zoals gewone soldaten berecht voor de krijgsraad, en niet voor het krijgshof Het waren de onderofficieren die belast waren met de dagelijkse praktijk van de dienst en met de militaire instructie. Vanaf 1898 verbeterde de financiële situatie van de lang verwaarloosde onderofficieren en werden ze door de legertop meer als oversten behandeld[92]. Instructiewerken van die periode besteedden bijzonder veel aandacht aan de intermediërende rol van de onderofficier. Ze waren volgens kapitein Wodon de oudste zonen in de militaire familie, die soldaten de basisbeginselen van het militaire leven bijbrachten[93]. Dat zelfs een schamele brigadier zich bewust was van zijn rang – ook buiten de kazerne, toont de kracht van dat ingetogenheidsdiscours.

De beheerste brigadier Huismans was representatief voor het ideaalbeeld van een overste, maar ook de gewelddadige Dingemans gedroeg zich op typerende wijze voor een soldaat. De ruwe en ongepolijste lichamelijkheid en irrationaliteit van de manschappen werd gecontrasteerd met de

91. "Iedereen vreesde Dingemans" [Dingemans, Jean, 13/03/1904 (Rijksarchief Beveren-Waas, Archief van de krijgsraad Brussel, afdeling Antwerpen, R. 95, archiefnummer 452, vonnis 99)]. **92.** Emile Wanty, *Le milieu militaire en Belgique de 1830 à 1914*…, p. 220. **93.** Capitaine Wodon, *Essai sur l'éducation morale*…, p. 44.

Nog 103 dagen legerdienst voor 'de goede drinkers' van de klasse van 1903.
(Privécollectie Johan Vandekerhove)

geestelijke superioriteit en rationaliteit van de officieren. De soldaten werden beschreven als een groep te temmen wilde dieren. Die wereldvreemdheid en onverholen minachting voor de lagere rangen werd treffend geparodieerd in een toneelscène uit die periode[94] : *"Le colonel : N'vous semble-t-il pas, capitaine, qu'ces hommes sont d'une ignorance crasseuse ?*
Le capitaine : Ce n'est pas étonnant, mon colonel ; la plupart d'entre eux n'ont plus vu l'école depuis dix ans. Ils ont dû travailler tout jeunes, aller dans les champs pour manger.
Le colonel : Hein ?... Dans les champs pour manger ?... mangeaient d'l'herbe pour lorss… [*sic*] *m'étonne pas qu'ils sont si bêtes*".

De officieren kregen een vaderrol over de soldaten toegedicht, die beschreven werden als met veel geduld her op te voeden stoute kinderen. Hun ruwe instincten werden gepolijst door imitatie, maar ook door scholing en vaderlijke berispingen. Zoals Huismans voorbeeldig deed in de herberg toen hij Dingemans bij zijn nekvel greep : "het is de moeite niet voor zulke zaak ruzie te maken". Dat was nodig omdat veel, vooral bescheiden arbeiders "*n'ont pas eu l'occasion d'apprendre à polir leur esprit et à dégrossir leurs manières*". Rekruten kwamen volgens officieren aan in het leger op een leeftijd waarop de opvoeding nog niet voltooid en het karakter nog niet gevormd was. En daarom was het de plicht van de oversten, en zeker de compagniecommandant, om hen bewust te maken van "*la gravité de leur faute ou l'inconvenance de leur conduite*"[95]. Instructeurs werden aangespoord om tekst en uitleg te geven tijdens het onderricht. In de instructie en opvoeding moest een "rationele methode" worden toegepast "*en expliquant convenablement aux hommes le but de chaque mouvement exécuté*"[96]. Het mobilisatieboekje gaf een soortgelijk advies **:** "luister naar den vaderlijken raad uwer officieren, legt u gedurig op toe hunne onderrichtingen te baat te nemen welke uw verstand zullen verheffen, de vermogens ontwikkelen, uwe leden buigzaam te maken, en van u 'eenen man' te maken"[97]. Het leger werd beschouwd als een staatsinstelling die autonome en gehoorzame burgers creëerde. En werd daardoor naast een militaire ook een maatschappelijke leerschool, en dat vergde een vernieuwing van de instructiemethodes.

IV. Militaire emoties

De opleiding naar burger-soldaten hield meer in dan leren schieten, vechten en bevelen volgen; het ging zelfs verder dan leren lezen of ordelijk zijn. De rekruut moest tijdens de twee jaar legerdienst leren *voelen* als

94. "De kolonel : denkt u niet, kapitein, dat deze mannen smerig onbenullig zijn. De kapitein : dat is niet verwonderlijk, mijn kolonel; de meerderheid heeft sinds zijn zes jaar geen school gezien. Zij moesten jong gaan werken op de velden om te eten. De kolonel : huh ?... Op de velden om te eten ?... aten gras voor… het verwondert mij niet dat ze zo dom zijn" (A. Antoine, *¾ d'heure à la caserne. Scènes drôlatiques et fantaisistes de la vie militaire*, Mont-Sur-Marchienne, p. 5). **95.** "Hebben niet de kans gehad om hun geest bij te schaven en hun manieren te polijsten" "de ernst van hun fout of de ongepastheid van hun gedrag" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation*…, p. 83). **96.** "het doel van elke uitgevoerde beweging correct uitleggend" (*Idem*, p. 46). **97.** Mobilisatieboekje van Joseph Duchateau, ingelijfd tussen 1896 en 1899 (Bibliotheek van het Museum van het Kamp van Beverloo).

een soldaat en een ware burger[98]. In hun geschriften over militaire instructie hadden Belgische officieren het opvallend veel over het emotionele leven van de rekruten. Eugène Tardieu, professor aan de Militaire School wijdde er in 1898 zelf een hele studie aan[99]. Volgens hem speelde het *voelen* een grotere rol in het leven dan het *denken*. Daarom moesten "slechte" emoties en driften onderdrukt worden, en "goede" gevoelens opgewekt[100]. Niet alleen in het Belgische leger, maar in heel *fin de siècle* Europa werden emoties ontdekt als instrument om het gedrag van de kiezer, de arbeider en de soldaat te sturen[101]. De politiek van emoties hield verband met de opkomst van de natiestaat en het industriële kapitalisme, maar ook met de inschakeling van burgers in de defensie van het land.

In het militaire lexicon van emoties onderscheidden zich drie onderling samenhangende clusters van goede en slechte sentimenten : (1) moed en zelfbeheersing, en de onderdrukking van angst en geweldimpulsen; (2) plicht en eer, en de onderdrukking van een burgerlijke invulling van eer; en (3) vaderlandsliefde en *esprit de corps*, en de onderdrukking van daarmee conflicterende loyaliteiten.

Het eerste te militariseren amalgaam aan emoties werd geclassificeerd in wat Tardieu de positieve "*sentiments fortifiants*" en de negatieve "*sentiments débilitants*" noemde[102]. Moed en zelfbeheersing hoorden bij de eerste categorie, en voor verzwakkende angsten en impulsieve uitspattingen was er geen plaats in het leger. Het idee dat bepaalde eigenschappen nuttig waren voor het soldatenberoep was natuurlijk niet nieuw[103]. Maar met de ontwikkeling van de psychologische wetenschap werd rond de eeuwwisseling een instrument gevonden om het gedrag van de troepen te sturen. De psychologie toonde bovendien aan hoe cruciaal een "militaire psyché" was voor de oorlogsprestaties van een strijdmacht. Volgens Tardieu hechtte het leger in 1898 aan de psychologie van de troepen "*une importance à laquelle on n'avait jamais songé*"[104]. Een belangrijk deel van de vorming was impulscontrole. In een oorlogssituatie moest men vertrouwen op instinct, en daarom was controle van dat instinct zo cruciaal in de militaire vorming. De beheersing van angst, van wellust, van alcohol, van luiheid was "*le but principal de l'éducation du soldat*"[105]. Militairen moesten gezagsgetrouw en gedisciplineerd zijn, en dat kon alleen maar als ze hun kwaadheid, hun lusten, hun angsten en hun verdriet leerden beheersen. Zelfbeheersing en omgaan met negatieve gevoelens werden dus een integraal onderdeel van de militaire opvoeding. Tijdens de jaarlijkse manoeuvres, bijvoorbeeld, werd het grillige terrein van de Ardennen gebruikt om de troepen 'koudbloedigheid' aan te leren, en

98. Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation…*, p. 12. **99.** *Ibidem*. **100.** *Idem*, p. 39. **101.** Ute Frevert, *Emotions in history : lost and found*, Budapest, 2011, p. 71. **102.** "Versterkende sentimenten" en "verzwakkende sentimenten" (Eugène Tardieu, *Notions de psychologie…*, p. 50). **103.** Ute Frevert, *A Nation in Barracks…*, p .70-71. **104.** "Een belang dat er daarvoor nooit aan gehecht werd" (Eugène Tardieu, *Notions de psychologie…*, p. 11). **105.** "De belangrijkste doelstelling van de educatie van de soldaat" (*Idem*, p. 15).

'vrouwelijke' angsten zoals schreeuwen en wegrennen te bedwingen[106]. Een gebrek aan zelfbeheersing werd streng bestraft.

Eer en plichtsgetrouwheid, een tweede cluster, waren absoluut de belangrijkste gevoelens in het militaire emotionele register, en waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. "*Tout militaire doit être pénétré du sentiment du devoir*" schreef commandant Dieryck, en eer was, in de woorden van luitenant-generaal Jolly, commandant van de Militaire School, "*l'expression la plus élevée de l'esprit militaire*"[107]. Het was voor de soldaat "*le guide suprême, le guide qui seul peut diriger sa conduite, à travers la vie, dans la paix comme dans la guerre*"[108]. Die emotionele betekenis is haast niet meer te vertalen naar het heden. Net door de veranderende invulling en betekenis oefenen eer en plicht een bijzondere fascinatie uit op historici en sociologen. Ute Frevert beschreef eer, in navolging van Bourdieu, als een krachtige habitus, een emotionele ingesteldheid die sociale praktijken stuurde en structureerde[109].

Eer en plicht waren ook diep verbonden met hyper-masculiniteit en met fysiek geweld. Eenvoudig gesteld : als een belediging of een fysieke bedreiging werd vertaald als een inbreuk op de eer, dan was het de plicht van de beledigde om zijn eer met gewapend geweld te verdedigen. Als de beledigde dit niet deed -uit angst, of uit onmacht- dan werd hij door zijn gelijken beschouwd als minder man. Die persoonlijke eer werd gekanaliseerd in strak geregisseerde rituelen. De hogere klassen en officieren deden dit in een duel, en de lagere klassen en soldaten uitten dit, zoals Tom Simoens en Toon Vrints aantoonden, eveneens in geregulariseerde vechtpartijen[110]. Persoonlijke eer ging over het stellen van fysieke en verbale sociale grenzen in een hyper-mannelijke omgeving. In het leger werd een sterk onderscheid gemaakt tussen persoonlijke en collectieve eer. Alleen hogere rangen hadden recht op een sterk ontwikkeld persoonlijk eergevoel. Duelleren was officieel verboden in het Belgische leger sinds 1841, maar werd nauwelijks bestraft[111]. Officieren ontvingen informele

106. Josephine Hoegaerts, *Masculinity and nationhood, 1830-1910. Constructions of idenitity and citizenship in Belgium*, Basingstoke, 2014, p. 82-83. **107.** Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation…*, p. 90-91. **108.** "Elke militair moet doordrongen worden van plichtsbesef" "de hoogste uitdrukking van de militaire geest" "de ultieme gids, de gids die alleen het gedrag kan sturen, tijdens het leven, zowel in tijden van vrede als van oorlog" (*Idem*, p. 91). **109.** "Elke militair moet doordrongen worden van plichtsbesef" "de hoogste uitdrukking van de militaire geest" "de ultieme gids, de gids die alleen het gedrag kan sturen, tijdens het leven, zowel in tijden van vrede als van oorlog" (*Idem*, p. 91). **110.** Tom Simoens, "Van arrangeren tot renseigneren. Smaad en geweld van militairen tegen hun oversten tijdens de Eerste Wereldoorlog", in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, no. 23, 2011 (41), p. 15-53; Antoon Vrints, *Het theater van de straat : publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2011, p. 159. **111.** Luc De Vos, *Het effectief van de Belgische krijgsmacht…*, p. 83. Over het duel in België : Josephine Hoegaerts, "'L'homme du monde est obligé de se battre'. Duel-vertogen en -praktijken in en rond het Belgische parlement, 1830-1900", in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, no. 2, 2011 (124), p. 190-205. En in de Westerse wereld : Robert A. Nye, "Fencing, the Duel and Republican Manhood in the Third Republic", in *Journal of Contemporary History*, no. 2-3, 1990 (25), p. 365-377; Pieter Spierenburg, *Men and Violence. Gender, Honor and Rituals in Modern Europe and America*, Ohio, 1998.

*De corveedienst. Postkaart "*Corvée de Cour par les hommes de Garde*", 30 maart 1914. (Privécollectie Johan Vandekerkhove)*

berispingen, en duellerende onderofficieren kwamen alleen voor de rechtbank bij ernstige verwondingen[112]. Daar kregen ze opvallend milde straffen. Sergeant Losange, die in 1889 een mede-sergeant ernstig verwondde met een sabel kreeg bijvoorbeeld vijftien dagen gevangenis en een boete van 26 frank[113]. Charles Woeste zat er niet ver naast toen hij in 1889 "*une sorte de complicité de la part de l'autorité militaire*" in de liefde voor duelleren onder officieren zag[114]. Die tolerantie gold echter niet voor soldaten. Hoewel vaak een oogje werd dichtgeknepen voor conflicten onder de manschappen, bezaten ze volgens officieren niet de finesse en zelfbeheersing om hun gedrag te laten leiden door eer en mannelijke trots. Teveel eigenwaarde of een te sterk ontwikkeld eergevoel bedreigde de interne vrede en de hiërarchie : een belediging of een te bruut bevel van een overste mocht door een soldaat niet beschouwd worden als een inbreuk op zijn eer. Voor de soldaat manifesteerde plicht zich dus niet in zelfbewustzijn en eer, maar in gehoorzaamheid en "*dans la discipline et la conviction que le service est pour lui une dette juste et sacrée*"[115]. Een soldaat moest zijn eigenwaarde halen uit dienstbaarheid en discipline. Trots en wraakgevoelens waren bedreigend voor de discipline, en werden streng bestraft. Het persoonlijke eergevoel van de rekruten moest bedwongen worden.

De tegenstelling tussen de van individuele trots vervulde burgerlijke eer en de van dienstbaarheid vervulde militaire eer zorgde natuurlijk voor spanningen binnen de kazerne. De voorbeelden in de archieven van de militaire rechtbank zijn legio. In 1904 kregen twee soldaten uit het zesde linieregiment, Emile Cleymans en Remi Carette een gevangenisstraf van 28 dagen omdat ze een korporaal hadden beledigd tijdens het poetsen van de refter. Tijdens de inspectie constateerde de jonge korporaal Corbet dat het karwei moest worden overgedaan. Hierop verloor Cleymans zijn zelfbeheersing. Hij schold de korporaal uit voor snotneus, en bedreigde hem met de woorden "als ge evenwel ne jongen waardt [*sic*] van twintig jaren, zou ik u op uwen smoel slagen"[116]. Een onrechtvaardig bevel uit de mond van een 'snotneus' die in een burgerlijke context geen gezag zou kunnen uitoefenen, deed hier de stoppen doorslaan. Dergelijke conflicten kwamen vaker voor bij huishoudelijke taken, die de soldaten beneden hun mannelijke waardigheid vonden. De vrijwilliger François Broos, bijvoorbeeld, weigerde in 1893 aardappelen te schillen, omdat hij daarvoor niet in het leger was getreden. (Ook hij kreeg 28 dagen cel voor insubordinatie[117].)

112. In de jaren 1871, 1879, 1889, 1899 en 1909 kwam slechts driemaal een duel voor de krijgsraad van Antwerpen. Stephanie Buyle, *Een flexibele discipline*…, p. 23. **113.** Losange, Clément en Liétart, Julien, 19/02/1889 (Rijksarchief Beveren-Waas, Archief van de krijgsraad Brussel, afdeling Antwerpen, R. 95, archiefnummer 396, vonnisnummer 126). **114.** Id., 19/02/1889 (Rijksarchief Beveren-Waas, Archief van de krijgsraad Brussel, afdeling Antwerpen, R. 95, archiefnummer 396, vonnisnummer 126). **115.** "in discipline en de overtuiging dat de dienst voor hem een juiste en heilige verplichting is" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation*…, p. 92). **116.** Cleymans, Emile en Carette, Remi, 02/03/1904 (Rijksarchief Beveren-Waas, Archief van de krijgsraad Brussel, afdeling Antwerpen, R. 95, archiefnummer 451, vonnisnummer 133-134). **117.** Broos, François-Dominique, 16/09/1893 (Rijksarchief Beveren-Waas, Archief van de krijgsraad Brussel, afdeling Antwerpen, R. 95, archiefnummer 412, vonnisnummer 321).

Van soldaten werd verwacht dat ze hun individuele eergevoel vervingen door de collectieve eer van het leger, en van het land. De rekruten werd aangeleerd om die nationale eer te verinnerlijken, te *voelen* en te verdedigen met hun leven alsof het hun persoonlijke eer was. Dit emotionele register, dat iedere mannelijke burger maar al te goed kende, werd geprojecteerd op het militaire instituut en de nationale staat. De eigenliefde en de instincten tot zelfbehoud, hoorden vervangen te worden door een liefde voor het land en voor het militair instituut. In de verdediging van het land moest de rekruut dezelfde moed en onverschrokkenheid tonen als een man die zijn eigen eer verdedigde. Deze militaire, collectieve invulling van eer en plicht werden voorgesteld als een essentiële maar ontbrekende waarde in de Belgische samenleving. De plicht was "*la loi suprême des hommes comme des nations; les hommes qui n'ont pas le sentiment du devoir perdent toute valeur; les nations dans le même cas tremblent et s'écroulent au premier souffle de l'adversité*"[118]. De man en de natie, het individu en het collectief waar hij deel van uitmaakte, werden in de militaire publicaties van die tijd verbonden door eenzelfde notie van plicht en eer, die in hun puurste vorm te vinden waren in het soldatenberoep.

Militaire eer en plicht werden niet alleen met dwang en macht, maar ook met lessen en aanmoediging aangeleerd. "*En un mot, nous devons amener le soldat, à servir avec amour (…) Nous devons lui enseigner à bien faire, par amour du devoir et non par crainte du châtiment*"[119]. In *de Belgische soldaat* bijvoorbeeld, werd "de militaire eer" in eenvoudige termen uitgelegd als "het gevoel dat ons de edele daden doet doen" en mannen "onverschrokken en ontembaar maakt, ja oprechte helden". Opnieuw werd een groot onderscheid gemaakt tussen burgerlijke en militaire eer. De militaire eer was "den grootsten graad" van alle categorieën eer, en "eene zoo groote zaak" dat "het slagveld het veld van eer" genoemd werd[120]. In regimentsscholen werd het oorlogsverleden gebruikt om het idee van collectieve eer tastbaar te maken. Zo werd "*la gloire de l'un*" een gemeenschappelijke bron van trots, "*le patrimoine de tous*"[121].

De derde cluster van emoties was diep verbonden met de notie van nationale eer, en draaide rond loyaliteit en devotie. Militairen moesten in de kazerne leren houden van hun land, zoals ze thuis leerden houden van hun familie en van hun God. Sinds 1830 beschouwde het leger zichzelf – in de woorden van Richard Boijen – als de smeltkroes van de natie, waar Vlamingen en Walen omgevormd werden tot Belgen[122].

118. "de hoogste wet van mannen en van naties : mannen zonder plichtsbesef verliezen alle waarde; naties in dezelfde positie trillen en ebben weg bij de eerste zucht tegenwind" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation*…, p. 92). **119.** "Samengevat, we moeten de soldaat bijbrengen om met liefde te dienen (...) we moeten hem leren goed te doen, uit liefde voor de plicht en niet uit angst voor bestraffing" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation*…, p. 92). **120.** Kolonel de Rigny, "Militaire catechismus", in *Le Soldat belge. De Belgische soldaat*, n° 7, 15 mei 1898, p. 31. **121.** "De glorie van één" "het patrimonium van allen" (Lieutenant Deglimes, *Éducation morale*…, p. 40). **122.** Richard Boijen, "Het leger als smeltkroes van de natie ?", in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, no. 3, (1997), p. 55-70.

Einde de negentiende eeuw, met de opkomst van de Vlaamse empancipatiestrijd, ontbrak er in België – aldus de officieren – meer dan ooit een nationale geest, een patriottisch sentiment dat de maatschappelijke verdeeldheid oversteeg en genas. "*Dans notre petit pays, si ouvert à l'influence étrangère, constamment en rapport par son industrie et son commerce avec les peuples voisins, l'idée de patriotisme a tendance à disparaitre*"[123]. Daarom was het de taak van de officieren om de Belgische mannen onder hun hoede deze gevoelens aan te leren. Dat was volgens hen geen sinecure : "*Ainsi notre tâche à nous, officiers belges, est bien plus difficile que celle de nos voisins du sud et de l'est. Nous ne pouvons pas, comme les Allemands, vivre sur le prestige d'une gloire récente, et nous n'avons pas comme le Français : 'Un coin de patrie à rapatrier'*"[124]. Het leger was het enige instituut dat nog de moeite nam patriottisme in te prenten bij de soldaten, "*dont un grand nombre arrivent sous les armes sans avoir jamais entendu ce mot*"[125]. Houden van het land was een essentieel aspect van de militaire masculiniteit. "*Plus notre tâche est difficile, plus nous devons nous y consacrer, pour donner au soldat et rendre à la nation les vertus viriles qu'elle est en train de perdre*"[126]. "*On n'aime pas parce que l'on vous dit : Vous devez aimez !*"[127]. In de militaire instructie werd de nieuwe hartsgesteldheid aangeleerd via een reeks vertrouwde discursieve en materiële praktijken : symbolische voorwerpen, herdenkingspraktijken en gezang. Deze emotie-opwekkers werden ingezet tijdens de instructie, en kregen een militaire betekenis. Soldaten moesten bijvoorbeeld leren houden van de driekleur. Het was immers, zo werd keer op keer herhaald, een reflectie "[*de*] *leurs droits et de leurs devoirs, de leurs affections, de leurs souvenirs, de leurs reconnaissance*"[128]. Het hart werd ook bereikt via de oren van de massa[129]. Ritme en melodie waren volgens officieren ideale kanalen om een moraliserende boodschap over te brengen. Ze werden immers intuïtief begrepen door het ongeschoolde publiek. Vanaf 1890 paste het leger dit inzicht ook toe in de opleiding. Dichter Emmanuel Hiel en de componist Peter Benoît schreven patriottische liederen die de troepen moesten entertainen tijdens de marsen. In 1898 publiceerde *le Département de la Guerre* daartoe een collectie van de bestaande militaire muziek met de expliciete bedoeling om de soldaat te moraliseren. Onder de soldaten werden boekjes met liederen

123. "In ons klein landje, zo open voor buitenlandse invloed, zo constant in verbinding met de bevolking van de buurlanden via onze industrie en handel, heeft het idee van patriottisme de neiging om te verdwijnen" (*Idem*, p. 13). **124.** "Dus onze taak, van de Belgische officieren, is veel moeilijker dan die van onze buren in het Zuiden of Oosten. Wij kunnen niet, zoals de Duitsters, leven van de prestige van recente glorie, en hebben niet zoals de Fransen, 'een hoek van het land terug te winnen'" (*Idem*, p. 13). **125.** "waarvan een groot deel onder de wapenen komt zonder ooit dat woord gehoord te hebben" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation*…, p. 40). **126.** "Hoe moeilijker onze taak, hoe meer we gaan ons eraan gaan wijden om de viriele deugden te schenken aan de soldaat en over te maken aan de natie, die ze aan het verliezen is" (Lieutenant Deglimes, *Éducation morale*…, p. 13). **127.** "Men ziet niet graag omdat men zegt : jullie moeten liefhebben!" (*Idem*, p. 29). **128.** "van hun rechten en plichten, van hun affecties, van hun herinneringen, van wat ze kennen" (*Idem*, p. 29). **129.** Josephine Hoegaerts, *A manly people should dare to sing manly. Spaces and sounds of masculinity in a ninenteenth-century nation*, PhD thesis, Leuven University, 2010, p. 159.

verdeeld[130]. *"C'est une excellente mesure et ces chœurs serviront non seulement à cadencer la marche, mais il feront entrer dans l'âme de nos soldats, des sentiments nobles et généreux"*[131]. Om de soldaten aan het zingen te krijgen werd de militaire muzikale canon volkser, en ging ze dicht aanleunen bij de muziek waar de rekruten mee opgegroeid waren.

Het militaire apparaat wilde een diepgewortelde devotie voor het leger opwekken in het hart van de rekruut. Opnieuw werd geappelleerd aan vertrouwde sentimentele registers –ditmaal die van religie. Er werd vaak in pseudoreligieuze termen gepraat over het militaire beroep. Eer, bijvoorbeeld, moest in het leger gepraktiseerd worden *"comme toute religion de la manière la plus absolue : Humblement et sans ostentation"*[132].

Liefde en loyaliteit werden ook ingeprent door het gebruik van familiale metaforen in de beschrijving van de militaire omgeving. Het leger werd frequent beschreven als *"la grande famille militaire"* – één waar je lid van was voor het leven[133]. Zoals Goffman aantoont was die gezinsmetafoor typerend voor de werking van het militaire totaalinstituut. Bestaande loyaliteiten werden aangevuld met een devotie voor de krijgsmacht, haar doelstellingen en haar leden[134]. Een grote toewijding aan de eigen familie werd door de strijdmacht als een dreiging beschouwd. Uit een steekproef blijkt dat in bijna één derde van de desertiezaken voor de krijgsraad van Antwerpen de soldaat wegliep om familiale omstandigheden. Zo deserteerde in 1889 een nochtans voorbeeldige soldaat omdat zijn vriendin werkloos was, terwijl niet veel later een soldaat de kazerne ontvluchtte omdat hij zijn kind miste[135]. Net om die reden verkoos het leger celibataire mannen, die geen rivaliserende gezinsverplichtingen hadden. Familiebanden werden daarbij niet uitgewist. De liefde voor het leger werd net verbonden met die voor de familie : de rekruut moest duidelijk gemaakt worden dat dienen in het leger de beste manier was om zijn familie te beschermen. De kracht van dat idee werd, zoals Pierre Purseigle aantoonde in zijn studie over sociale mobilisering in Frankrijk en Groot-Brittannië, duidelijk tijdens de Eerste Wereldoorlog[136].

130. *Verzameling van zangen ten gebruike van het leger/Recueil de chants à l'usage de la troupe*, Brussels, 1898. **131.** "Is een excellente maatregel en deze koren dienen niet alleen om de mars te ritmeren, maar brengen ook in nobele en genereuse sentimenten in de ziel van onze soldaten" (Lieutenant Deglimes, *Éducation morale…*, p. 36). **132.** "als iedere religie op de meest absolute manier : nederig en zonder uiterlijk vertoon" (Capitaine commandant Dieryck, *Étude sur l'éducation…*, p. 85). **133.** "de grote militaire familie" (*Idem*, p. 32). **134.** Erving Goffman, *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, London, 1961, p. 119. **135.** Steekproef van zestig desertiedossiers uit de jaren 1879, 1889, 1899 en 1909 uitgevoerd door Arne Dewolf onder mijn begeleiding. Arne Dewolf, *Par dégoût de service. De motieven van desertie uit het Belgisch leger voor de krijgsraad van Antwerpen (1879-1911)*, Bachelorpaper, Universiteit Antwerpen, 2012-2013, p. 16-17. **136.** Pierre Purseigle, *Mobilisation, sacrifice et citoyenneté : Angleterre-France, 1900-1918*, Paris, 2013; Josephine Hoegaerts, "Benevolent Fathers and Virile Brothers : Metaphors of Kinship and the Construction of Masculinity and Age in the Nineteenth-Century Belgian Army", in *BMGN : Low Countries Historical Review*, no. 1, 2012, p. 94-95; Bruno Benvindo, *Des Hommes en Guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion 1914-1918, Études sur la Première Guerre mondiale/Studies over de Eerste Wereldoorlog*, Bruxelles, 2005, p. 141-144.

*Soldaten verlaten de kazerne, postkaart "*Vive la Classe*" uit 1909. (Privécollectie Johan Vandekerkhove)*

V. Conclusie

Op het einde van de negentiende eeuw werden overal in Europa processen van democratisering, nationalisering en militarisering ingezet die tot doel hadden om van de mannelijke bevolking burger-soldaten te maken, klaar om te strijden voor het vaderland. De kazerne werd, samen met de school en het stemhokje, een machinekamer van het nieuwe burgerschap in de Europese natiestaten.

Het Belgische leger stond op het einde van de negentiende eeuw nog aan de zijlijn bij die grote omwenteling. De kazerne kon immers bezwaarlijk functioneren als smeltkroes van de natie : in het neutrale en burgerlijke België was echter slechts één vierde van de mannelijke bevolking in dienst, en konden welgestelde burgers zich door het lotelingenstelsel met plaatsvervanging vrijkopen uit de dienst.

In deze bijdrage demonstreerde ik hoe het Belgisch leger op het einde van de negentiende eeuw, althans in de hoofden van de jonge en ambitieuze officieren, die rol van machinekamer op zich nam. De versterking van de beschavingsmissie van het leger en de focus op de internalisering van de militaire vorming was een breder fenomeen, dat zich voordeed in heel Europa, Noord- en Zuid-Amerika en in verband wordt gebracht met de invoering van algemene dienstplicht. Nieuwe massalegers incorporeerden de volledige mannelijke natie, en werden daardoor de uitgelezen locaties voor niet alleen een militaire, maar ook een burgerlijke opvoeding[137]. Dat ook in België, een land dat zich roemde op neutraliteit en burgerlijkheid, en gekend stond om haar gebrek aan patriottische eendracht, een interesse ontstond in een diepgaande militarisering van de Belgische burger in de kazerne is opmerkelijk. Die intensifiëring van militaire instructie en educatie had niet veel te maken met de uitbreiding van dienstplicht – hoewel die aan de horizon lag – maar was het gevolg van een samengaan van burgerlijke ideeën over sociale democratisering met een internationaal militair gedachtengoed over de noodzaak van een goed moreel.

De hogere vereisten aan de manschappen en het falen van dat aloude recept van dwang en controle dwongen officieren om de instructie te herzien. Zij pleitten in nieuwe handboeken voor een goede educatie en voor een "*discipline moderne*", die met zachte hand moest worden toegepast in de kazerne. Deze nieuwe invulling van discipline was niet het gevolg van een grotere empathie bij officieren, maar van nieuwe inzichten in de toe-eigening van discipline. In het leger van de twintigste eeuw moest elke man zelf willen doen wat zijn chef hem opdroeg niet uit dwang maar uit plichtsgevoel. "*Nous devons donc apprendre au soldat à vouloir, et à vouloir énergiquement*"[138]. Dit denken past naadloos in de 'Foucauldiaanse' geschiedenis

137. Brian Bond, *War and society in Europe, 1870-1914*, Sutton, 1998; James Burk, "Military mobilization in modern Western society", in *Handbook of the sociology of the military*, New York, 2006, p. 111-128; Raoul Girardet, *La société militaire dans la France contemporaine, 1815-1939*, Paris, 1998; John Gillis, *The militarization of the Western world*, New Brunswick, 1989. Ute Frevert, *A Nation in Barracks. Modern Germany, Military Conscription and Civil Society*, Oxford, 2004. **138.** Lieutenant Deglimes, *Éducation morale…*, p. 19.

van sociale disciplinering[139]. Foucault beschreef een dramatische verandering in de handhaving van sociale orde tijdens de negentiende eeuw. In plaats van brutale bestraffing en publieke vernedering kwamen massa-educatie en gestandaardiseerde strafregels[140]. In het Belgisch leger, naast de school en de gevangenis één van de drie grote disciplineringsinstituten, was er net voor de eeuwwisseling een opvallende versnelling in die evolutie. En het bleef niet bij holle woorden.

De omschakeling van de onwillige, antimilitaristische en diep in hun gemeenschap gewortelde Belgen naar goede burger-soldaten bleek een grote uitdaging. Om van de rekruut een goede soldaat te maken, werd een nieuw sociaal contract gesloten : officieren verkozen instemming boven dwang. Soldaten werden met zachtere hand behandeld, ze kregen een basisscholing en Vlamingen kregen beperkte taalrechten. Daartegenover stond dat van hen een ware psychologische omschakeling werd geëist, meer zelfs, ze werden geacht liefde te voelen voor het leger, de koning en het vaderland. Militarisering van de rekruut werd verdiept door een verburgerlijking van de rechtspraak en de opleiding en werd geïntegreerd in het burgerlijk beschavingsoffensief. De legerdienst was immers een "*moment décisif du caractère*", en wat in de kazerne werd aangeleerd had grote gevolgen voor de persoonlijke ontwikkeling van de burger-soldaat[141]. Of die vorming van Belgische burger-soldaten succesvol was blijft een vraagstuk. Deze eerste verkenning vraagt om meer onderzoek naar het complexe onderhandelingsproces tussen soldaat en overste, en naar het voortdurende spanningsveld tussen individuele vrijheid en de dwingende controle van het militaire instituut. In België kwamen daar verschillende lagen van complexiteit bij : de Vlaamse strijd, het anti-militaire gedachtengoed van de twee grootste politieke partijen, het plaatsvervangerssysteem dat een ongelijk leger van armen creëerde en de gewrongen positie van gewapende, verplichte neutraliteit[142].

*NEL DE MÛELENAERE (°1984) is licentiaat in de geschiedenis en politieke wetenschappen (UGent) en doctor in de geschiedenis (Universiteit Antwerpen). Ze is sinds 2011 verbonden aan het Centrum voor Politieke Geschiedenis van Universiteit Antwerpen, en in 2015 werd ze wetenschappelijk coördinator van NISE (*National movements and Intermediary Structures in Europe*). Nel promoveerde in 2016 op een proefschrift over militariseringsprocessen in België tussen 1890 en 1914.*

139. J. Holt, *Public School Literature, Civic Education and the Politics of Male Adolescence*, London, 2008, p. 117. **140.** Michel Foucault, *Surveiller et punir : naissance de la prison*, Paris, 1975. **141.** Général Albert Keucker, *Conférences sur l'éducation militaire*…, p. 274. **142.** Deze bijdrage is gebaseerd op Hoofdstuk 3. De creatie van de Belgische soldaat 1895-1905 uit mijn doctoraal proefschrift. Nel de Mûelenaere, *Belgen zijt gij ten strijde gereed? Militarisering in een neutrale natie, 1890-1914*, Doctoraal proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2016, p. 115-155.